

Dietrich Bonhoeffer

Over God, mondigheid en religie

door Harry Zeldenrust, april 2016

Ter inleiding

Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) is een Duitse theoloog die steeds weer mensen inspireert. Zijn gedachten over de navolging van Christus, zijn opkomen voer de Joden, zijn deelname aan het verzet tegen Hitler en het nationaalsocialisme, zijn nadenken over de toekomst van geloof en religie, steeds weer ziet men de actualiteit. De theologische opvattingen van Bonhoeffer staan in een duidelijk verband. Hij bouwde voort op drie grote theologen van zijn tijd. Rudolf Bultmann (1984), Karl Barth (1986) en Paul Tillich (1986) waren voor hem een referentiekader. Ze waren de theologische generatie vóór hem en van elk van hen nam hij belangrijke gedachten over. Hij zag hun werk als bevrijding uit oude, vastgeroeste kaders. Maar bij alle drie heeft hij ook het gevoel, dat ze niet ver genoeg gingen of niet helder genoeg ingingen op de vragen van de tijd. Deze drie vormen ook weer de generatie na Bonhoeffer. Ze beheersen de protestantse theologie van de jaren vijftig. Ze hebben hem bewonderd, maar de uitdaging die van zijn gedachten uitging niet opgepikt. Die uitdaging vinden we vooral in fragmenten van zijn brieven uit de gevangenis. Ze werd wel in de jaren zestig opgepakt door de zogenaamde radicale theologie, afkomstig uit Amerika. Men spreekt ook wel van de “God is dood”-theologie, naar de bekende Nietzscheaanse kreet¹. Eén van hen, Thomas Altizer, schreef: “Wij moeten in onze tijd radicaal opnieuw zoeken naar een religieus verstaan. En dan moeten we beginnen met de oprechte belijdenis dat de God van het christendom dood is. We moeten erkennen, dat de dood van God een historische gebeurtenis is: God is gestorven in onze tijd, in onze geschiedenis en in ons bestaan”². Veel indruk maakte in de jaren zestig de Engelse bisschop John Robinson met zijn boekje “Eerlijk voor God”, een oproep om te breken met een verouderd mens- en wereldbeeld. Hij pleitte met een beroep op Bonhoeffer voor het prijsgeven van de gedachte van een God daarbuiten, het zogenaamde religieuze a-priori³. De Nederlandse oecumenicus W.H. van de Pol nam de vragen van de radicale theologie serieus. Hij zag de laatste resten van een primitieve wereldvisie verdwijnen en daarmee ook de gedachten van een buiten- of bovennatuurlijk godsbeeld. “Godsvoorstellingen en godsdiensten veranderen. Ze zijn tijdgebonden en daardoor historisch bepaald. God daarentegen verandert niet”⁴.

Bonhoeffer blijkt steeds weer de inspiratiebron, niet zozeer voor het afbreken van oude voorstellingen, maar vooral voor het zoeken naar nieuwe inzichten. Vanuit de brieven uit de gevangenis worden ons twee thema's aangereikt: het religieuze christendom en de niet-religieuze interpretatie van bijbelse begrippen⁵. We kunnen ons

---

¹ H. J. Zeldenrust, pag. 45vv

² Citaat bij Robert Adolfs, pag. 17

³ John A. T. Robinson, pag. 41vv

⁴ W. H. van de Pol, pag. 349

⁵ O.a. Ernst Feil, pag. 380vv

afvragen: in hoeverre is dit tijdgebonden? Bonhoeffer voorzag een tijd zonder religie. Hij had gezien hoe op een afschuwelijke manier misbruik werd gemaakt van religie. De religie is nu terug, in velerlei vormen. Wij zijn ook meer geneigd het christendom te zien als een godsdienst te midden van andere.

Ik wil proberen te laten zien, dat de richting die Bonhoeffer aangaf in de gevangenisbrieven herkenbaar is in vragen die hij zich al veel eerder stelde (I,1). Er is bij hem ook een ontwikkeling van zijn boek over de navolging naar gedachten over de ethiek en vandaar naar de brieven uit de gevangenis (I,2). De vragen die Bonhoeffer zich stelde hebben de vorm van een dialoog, hij is voortdurend in gesprek met zijn vriend Eberhard Bethge (I,3). Er kan ook verwarring ontstaan, want religie is een meerzinnig begrip. Bonhoeffer stelt ons voor de vraag of het christendom wel een religie is of kan zijn (I,4).

Ik heb teksten opgenomen uit *Verzet en Overgave*, die naar mijn indruk het meest sprekend zijn (II). Daarna volgt een nadere beschouwing van de kernvragen, met een poging om de aansluiting bij Bultmann, Barth en Tillich te laten zien (III). Het laatste deel is gewijd aan het plan voor het schrijven van een boek. Bonhoeffer heeft een schema voor een studie nagelaten. Hij koesterde het ideaal om voor een naoorlogse generatie helder te formuleren waar het om gaat, wat christelijk geloof eigenlijk is (IV).

I. De weg

1. Wat voorafging en vragen al vroeg gesteld

De gedachten, die Bonhoeffer heeft neergelegd in de brieven uit de gevangenis over een tijd zonder religie, over de mondigheid van de wereld, zijn verrassend en nieuw. Maar behalve de brieven hebben we een veelheid aan werken en de brieven zijn niet goed te verstaan zonder wat eraan voorafging. Vaak spreekt men van een breuk, die zich zou voltrekken tijdens het verblijf in de gevangenis. We kunnen misschien beter zeggen: hij zoekt een nieuw antwoord op reeds eerder gestelde vragen. Het zijn de vragen over God, over het heil voor de mens, over Christus als Heer en over de kerk. Hier volgen een paar voorbeelden.

1. In *Akt und Sein* lezen we: de openbaring is iets anders dan een "es gibt". God verschijnt als tegenspraak van het zijnde. "Einen Gott den "es gibt", gibt es nicht; Gott "ist" im Personenbezug und das Sein ist sein Personsein"⁶. Rothuizen geeft dit weer met: "Een God, die (op de een of andere wijze) bestaat, bestaat niet"⁷. God als de grond van het zijn, dat is de theologie van Paul Tillich, maar het past niet zo goed bij Bonhoeffer. Pas later komt het tot een uitwerking: de God van het zijn, de God die bestaat, is de God van de religie, de God boven God. Dat is een idee over God dat Bonhoeffer afwijst. We zien hierin de overeenkomst met de gedachte, dat de God daarboven, de deus ex machina, niet bestaat

---

⁶ *Akt und Sein*, pag. 94, ook in: *Auswahl 1*, pag. 63)

⁷ G. Th. Rothuizen, pag. 247

2. In preken verzet Bonhoeffer zich tegen de gedachte, dat het uitsluitend gaat om het zieleheil. “Wir müssen endlich davon los, als ginge es im Evangelium um das eigene Seelenheil des Einzelnen”⁸. Zo begint een “Predigt–Entwurf über die Rechtfertigung” uit 1935. Het gaat om Gods rechtvaardiging. Het kruis is de rechtvaardiging Gods in de wereld van de mensen. Verder beweegt hij zich hier geheel in de orthodoxe traditie.

Het zieleheil komt ook in de brieven voor, maar dan veel kritischer, als tegenstelling tot het heil voor de wereld.

3. Over de christologie gaf Bonhoeffer colleges. “Deze mens is God voor ons”, zegt Bonhoeffer over Jezus Christus. Maar als we over Jezus spreken als God, dan moeten we juist over zijn zwakheid spreken⁹. De tekst over de christologie is ontstaan als reactie op de politieke situatie. Het gaat steeds om de Christus, dat Jezus Christus Heer wordt van deze wereld. Er is altijd een spanning tussen kerk en wereld. De kerk is in de wereld als het kritische centrum¹⁰. In de colleges over het wezen van de kerk uit 1932 wil Bonhoeffer recht doen aan de eigenheid van de wereld en de eigenheid van de kerk. Het gaat over de kerk als plaats van God in de wereld. En het gaat uiteindelijk om de wereld, die wacht op het komen van God.

2. De vragen gesteld in Navolging, Ethiek en de Brieven

1. Navolging is “een ethiek van de verantwoordelijkheid, gebonden aan de oproep van God, gedragen door de navolging van Jezus Christus”¹¹. In wat Bonhoeffer zegt over de “goedkope genade” komt zijn kritische houding tegenover de traditie goed naar voren. “Goedkope genade betekent genade als leer, als principe, als systeem; betekent vergeving der zonden als algemene waarheid, betekent liefde van God als christelijke godsidee”¹². Dit lijkt op een meer praktische uitwerking van wat hij in Akt und Sein heeft geschreven. De God van het zijn, het wezen achter de schermen, bestaat voor hem niet. Dat is de God van de filosofen, niet die van de openbaring in Christus.

Navolging is een streng boek; het gebod speelt een grote rol. De nadruk ligt op gehoorzaamheid. Dat is de uitwerking van de kostbare genade. Je kunt niet alles bij het oude laten. Gehoorzaamheid en geloof zijn voor hem één. Alleen de gehoorzame gelooft. De navolging van Christus is leven volgens zijn geboden. De gedachte dat het einde van de wet gekomen was, is wel begrijpelijk als we de Bergrede lezen. Geen wet mag immers de gemeenschap met Jezus in de weg staan. Maar Jezus zelf legt de nadruk op de roeping om de wet te vervullen. Dat is ook de weg die hij zelf gaat. Jezus geeft geen nieuwe wet, hij bindt zijn leerlingen aan de oudtestamentische wet. Dat “is de wet die met iedere letter van kracht moet blijven en vervuld moet worden tot aan het einde der wereld”¹³.

Een ander accent in Navolging is dat op de enkeling. Het neigt tot individualisme. Bonhoeffer voelde zich niet meer zo thuis in de gevestigde kerk. Het traditionele

---

⁸ G.S. 4, pag. 202

⁹ Wie is en was Jezus Christus, pag.116,118

¹⁰ Het wezen van de kerk, pag. 20

¹¹ F. J. Heggen, pag. 108

¹² Navolging, pag. 13

¹³ Navolging, pag. 100vv

christendom leeft niet meer voor hem. Hij heeft zich altijd bewogen aan de rand van de kerk. De laatste bladzijden van *Navolging* gaan over het gelijk worden aan de gestalte van Christus. Wij hebben ons menszijn verloren. Christus heeft de mensengestalte aangenomen. "In zijn mensheid en zijn nederigheid herkennen wij onze eigen gestalte weer"¹⁴. Dan volgt ook als consequentie, dat wie zich aan de geringste mens vergrijpt, zich aan Christus vergrijpt.

2. In de *Aanzetten* voor een ethiek klinkt een ander geluid. Bonhoeffer is veel terughoudender in zijn spreken over wet en gebod. De nadruk ligt op het doen van de wil van God¹⁵. Hoe kan in de concrete situatie de wil van God worden gedaan. Bonhoeffer geeft de kaders aan. Er verschuift iets in het levensgevoel¹⁶. Het accent komt te liggen op het geweten. Handelen in overeenstemming met Christus is handelen in overeenstemming met de werkelijkheid¹⁷. Opvallend is, dat Bonhoeffer zegt dat Jezus zich zo goed als nooit heeft bezig gehouden met het oplossen van wereldlijke problemen. Zijn woord is niet oplossing, maar verlossing. "Wie zegt eigenlijk dat alle problemen van de wereld opgelost moeten worden en kunnen worden?"¹⁸. Met een zekere spot spreekt Bonhoeffer over de campagnes van de kerk. Men meent vaak in Gods naam de problemen van de wereld te kunnen oplossen, maar dat kan ook helemaal verkeerd uitpakken. Hij verwijst naar een tekst uit het boek *Job*, hoofdstuk 12: 6, over mensen die God naar hun hand hebben gezet, en hij noemt dat "God in de vuist"¹⁹. Hij wijst hiermee de gedachte af, dat God van bovenaf zou ingrijpen in wereldlijke problemen. Zo heeft Jezus ook geen oplossingen of geboden aangedragen voor concrete situaties, maar heeft hij uitgedaagd om een eigen menselijke weg te vinden.

Het woord gebod komt wel naar voren in wat Bonhoeffer schrijft over de mandaten. De kern is, dat er eigenlijk maar één gebod is, dat in de mandaten wordt uitgewerkt, dat is het gebod van de liefde. De mandaten zijn de kaders waarbinnen zichtbaar moet worden dat Jezus Christus Heer is van deze wereld. Het gaat om de wereld. "De christelijke gemeente staat op de plek waar de hele wereld zou moeten staan; in zoverre dient zij plaatsbekledend de wereld, is ze er omwille van de wereld"²⁰.

3. In de *Brieven* is het proces voltooid. Je kunt voor je beslissingen geen beroep op God doen. Het is helemaal Christus voor de wereld. Het gaat om de wereld, niet om de kerk. Bonhoeffer neemt geen afscheid van God en geloof. Integendeel, zijn brieven getuigen van grote vroomheid en innigheid. April 1944 vormt een cesuur. De vragen waarmee hij al langer bezig is, probeert hij te ordenen tot een project. Hij wil recht doen aan de mondigheid van deze wereld en hij wil laten zien hoe Christus Heer kan zijn van de mondigheid wereld. Tot de mondigheid behoort, dat mensen in de concrete situatie van de wereld hun eigen beslissingen nemen, het juiste doen zonder een beroep op God of gebod. We kunnen ook niet van God vragen om in te grijp-

---

¹⁴ *Navolging*, pag. 293

¹⁵ *Aanzetten voor een ethiek*, pag. 238

¹⁶ Renate Wind, pag. 155

¹⁷ *Aanzetten*, pag. 183

¹⁸ *Aanzetten*, pag. 255

¹⁹ *Idem*

²⁰ *Aanzetten*, pag. 293

pen in deze wereld. De deus ex machina bestaat niet. Dat raakt ook de transcendentie. God is in deze wereld transcendent en we moeten niet iets daarachter of daarboven gaan zoeken.. Bonhoeffer neemt de gedachte van Hugo de Groot over dat we moeten handelen “etsi deus non daretur”.

In de brieven speelt het christologisch dogma geen rol²¹. Wel zijn er verwijzingen naar de weg van Christus. Het lijden van God voltrekt zich in Christus. Het gaat Bonhoeffer er om de wereld te verstaan vanuit Christus. Het lijkt ook alsof de tegenstelling tussen christen en heiden is opgeheven. “God gaat tot alle mensen in hun nood, lijdt voor christen en heiden aan ’t kruis de dood, en vergeeft ze beiden”²².

3. Volgens Bethge

Bethge ontmoette Bonhoeffer voor het eerst in 1935, toen hij aankwam op het Predigtseminar van de Bekennende Kirche In Finkenwalde. Bonhoeffer, bijna een leeftijdgenoot van de studenten, had er de leiding. Op 1 mei van dat jaar hield Hitler een rede waarin hij de algemene dienstplicht afkondigde. De studenten waren enthousiast. Want hoewel van de Bekennende Kirche, ze waren er ook van overtuigd dat het nationale belang verdedigd moest worden. Ze waren verbaasd, dat Bonhoeffer hun opvatting niet deelde. Was deze man wel een echte Lutheraan? Zo begon het onderwijs. Bonhoeffer vertelde dat het in de Bergrede gaat om eenvoudige gehoorzaamheid en dat hij in deze situatie de krijgsdienst zou weigeren. Hij gaf een andere uitleg van Romeinen 13 over de gehoorzaamheid aan de overheid. Hij was ook niet bang om voor zijn eigen positie het woord pacifist te gebruiken, wat de studenten bijna als een scheldwoord in de oren klonk²³. Het was een schok en voor Bethge de ontdekking dat hier een mens aan het woord was, die een eigen weg ging. En hij vroeg zich af, wat dat betekende voor de kijk op geloof, religie en de kerk.

Volgens Bethge kiest Bonhoeffer in 1941 duidelijk partij voor Bultmann²⁴. Hij citeert de uitspraak dat Bultmann de kat uit de zak gelaten heeft, namelijk “de liberale kat uit de belijdeniszak”. Daar is Bonhoeffer blij om. Bultmann heeft onder woorden gebracht wat velen in zich proberen te verdringen. Hij heeft de intellectuele zuiverheid en eerlijkheid een dienst bewezen. Van de felle reacties op Bultmann zegt hij, dat daarin veel geloofsfarizeïsme schuilt²⁵. Volgens Bethge zag hij de gedachten van Bultmann als een bevrijding, ook voor zichzelf. Hij juichte de ontmythologisering van bijbelse begrippen zeer toe, maar ziet ook een andere, eigen benadering voor zich. Hij spreekt van bezwaren tegen Bultmann, maar hij is zelf te zeer met politieke zaken en met de ethiek bezig om daar verder op in te gaan. Een eigen programma wil hij later ontwikkelen. Dat daarin de ontmythologisering een grote rol zal spelen, is wel duidelijk

In een brief aan Bethge in de zomer van 1942 schrijft Bonhoeffer met de religieuze inkledingen van het geloof niet uit de voeten te kunnen. Het verzet tegen alles wat religieus is, groeit in mij. “Oft bis zu einem instinktiven Abscheu – was sicher auch

---

²¹ J. Sperna Weiland, Het einde van de religie, pag. 172v

²² Verzet en overgave, pag. 292

²³ Bethge: Bekennen und Widerstehen, pag. 87vv

²⁴ Bethge: Dietrich Bonhoeffer, pag. 746

²⁵ Idem, pag. 745

nicht gut ist". Hij vindt van zichzelf: ik ben geen religieuze natuur²⁶. Bethge zegt, dat Bonhoeffer zich ertoe zette ernst te maken met het "etsi deus non daretur". En dat niet titanisch, maar in ootmoedige vrijheid. In dit nieuwe denken blijft plaats voor de "disciplina arcani". Bethge gebruikt het woord "herzien"²⁷. Volgens hem heeft Bonhoeffer in het laatste jaar van zijn leven zijn eigen theologie herzien. Hij was er al lang mee bezig, maar er was een nieuwe impuls. Deze herziening ademde het optimisme van een doorbraak, een nieuw begin met vreugde. Het doel van Bonhoeffer is een niet-religieuze interpretatie van bijbelse begrippen en aandacht voor de mondigheid van de wereld. Deze onderneming is al voorbereid in zijn christologie. De nieuwe interpretatie is van begin tot einde een christologische interpretatie. Hoe wordt Christus Heer van een mondig geworden wereld, dat is de kernvraag.

4. Religie

J. Sperna Weiland publiceerde in 1970 een boek met als titel: Het einde van de religie. De ondertitel luidt: Verder op het spoor van Bonhoeffer. Enkele jaren eerder had hij een boek geschreven over de nieuwe wegen in de theologie en daarin een duidelijke voorkeur voor Bonhoeffer laten blijken. Op het keerpunt der tijden is de tijd van het religieuze christendom voorbij²⁸. Sperna Weiland herinnert aan wat Bonhoeffer in 1939 schreef in zijn dagboek over een kerkdienst in New York. De preek die hij daar aanhoorde ging over God als de noodzakelijke horizon van de mens. Bonhoeffer ziet de hele dienst als een vertoning en zegt: "Weten de mensen dan werkelijk niet dat wij zonder 'religie' heel goed en zelfs beter uit de voeten kunnen"²⁹. In zijn opvatting over religie is er een duidelijke relatie met de theologie van Karl Barth, die had geschreven over de openbaring Gods als opheffing van de religie. Er zijn ook verschillen. Hij vindt dat bij Barth de wereld in zekere zin aan haar lot wordt overgelaten. Bij Barth gaat het bij geloof en religie om een fundamentele tegenstelling die van alle tijden is. Bij Bonhoeffer heeft de afwijzing van religie te maken met het verstaan van de tijd. Het gaat om het mondig worden van de mens en de wereld³⁰.

Uit de brieven blijkt, dat het traditionele christendom voor hem niet meer leeft. Hij heeft zich ingespannen voor de kerk en voor de oecumene. Maar hij heeft het gevoel dat het niet gelukt is. In de Bekennende Kirche mist hij een duidelijke politieke stellingname. In de orthodoxe theologie ontbreekt het aan intellectuele redelijkheid. "Het christendom is altijd een vorm (misschien de ware vorm) van religie geweest. Wanneer echter op zekere dag blijkt dat dit (religieuze) a priori helemaal niet bestaat, maar een tijdgebonden en vergankelijke uitingsvorm van de mens is geweest, ... wat betekent dit dan voor het christendom?"³¹. Voor hem is het een zoektocht naar een geloof dat meer is dan religie en een vroomheid die voldoet aan de eisen van redelijkheid.

---

²⁶ Gesammelte Schriften 6, pag. 568

²⁷ Bethge: Dietrich Bonhoeffer, pag. 894

²⁸ J. Sperna Weiland, Oriëntatie, pag. 95

²⁹ J. Sperna Weiland, Het einde van de religie, pag. 113

³⁰ A.w., pag. 115vv

³¹ Dr. T.G. van der Linden, pag. 73

De erkenning van de mondigheid van de wereld brengt voor Bonhoeffer een hermeneutisch programma met zich mee. De mensen van nu kunnen eenvoudig niet meer religieus zijn. Christus is dan niet meer voorwerp van religie. Het lijkt tegenwoordig wel alsof Bonhoeffer zich daarin grondig heeft vergist. Of ligt dat anders? Bonhoeffer was opgegroeid in een milieu, dat gestempeld was door de cultuur en de religie. Maar het was een religieuze grondhouding zonder sterke binding met kerk en dogma. Die wortels heeft hij nooit verloochend. Hij voorzag een situatie waarin de oude kaders weg zouden vallen en het oude wereldbeeld zou hebben afgedaan. De vraag voor Bonhoeffer is: hoe spreken wij over God zonder religie, dus zonder de tijdgebonden voorstellingen van de metafysica. Hij wil ook niet tot God bidden in de nood. Het nemen van de eigen verantwoordelijkheid zonder een beroep op God, dat is een vorm van mondigheid.

II De teksten

Bonhoeffer spreekt in de brieven van tegengestelde ervaringen. Hij aarzelt ook om zijn gedachten uit te spreken. Hij zegt tegen Bethge: je zou je zorgen maken over mijn theologische opvattingen en hun consequenties.

Wat Bonhoeffer schrijft raakt aan zijn betrokkenheid bij de plannen voor de aanslag. Hij wilde voor zijn eigen daden geen beroep op God doen. Een mens neemt zijn eigen verantwoordelijkheid en kan geen legitimatie zoeken bij God. De God die alle touwtjes in handen heeft bestaat voor hem niet. Alleen de lijdende God kan ons redden. Onder het religieuze dat voorbij gaat rekent hij ook de vraag naar het zieleheil. Het gaat niet om een hiernamaals, maar om deze wereld.

In dezelfde tijd als de brieven aan Bethge schreef Bonhoeffer ook aan Maria, zijn verloofde. In deze brieven overheerst de intimiteit, ze zijn gericht aan "mijn allerliefste". Over mondigheid schrijft hij ook aan Maria. Elke christen moet mondig zijn. Het gaat niet om christelijke meningen, maar om de keuze voor of tegen Christus. Geen wetten of toevoegingen, maar de volledige vrijheid in Christus³².

Brief van 30.4.44

Ik kom niet los van de vraag, wat het christendom of wie Christus op dit ogenblik eigenlijk voor ons is. Wij gaan een tijd zonder religie tegemoet. De mens kan eenvoudig niet meer religieus zijn. Het christendom is altijd een vorm van religie geweest. Die tijd is voorbij. Religieuze mensen spreken over God, zodra hun menselijke kennis hen in de steek laat. Dat is vaak het gevolg van denkluïheid. Steeds weer wordt geprofiteerd van de menselijke zwakheid. Men spreekt over God aan de grenzen en God verschijnt als een deus ex machina. Maar dan wordt God ook steeds verder teruggedrongen. Aan de grenzen kun je beter zwijgen en het onopgeloste onopgelost laten. Midden in het leven is God transcendent.

Brief van 5.5.44

Bonhoeffer snijdt hier het onderwerp "leven zonder religie" weer aan. Bultmann is niet ver genoeg gegaan met zijn ontmythologisering. Alle mythologische begrippen zijn problematisch. Te denken valt aan hemelvaart, wonderen. Maar die begrippen zijn

---

³² Bruidsbrieven, pag. 169

niet te scheiden van de begrippen God en geloof. Alle religieuze begrippen zijn problematisch. We moeten deze begrippen niet-religieus interpreteren. Het gaat niet om het hiernamaals, maar om deze wereld.

Brief van 27.6.44

Het Oude Testament is niet zoals andere oosterse godsdiensten een godsdienst van verlossing. Toch wordt het christendom altijd gezien als een godsdienst van verlossing.

Is dit geen kardinale fout, die Christus afsnijdt van het Oude Testament en hem interpreteert vanuit de verlossingsmythen? Het gaat in het Oude Testament altijd om een historische verlossing, dus aan deze zijde van de dood. De verlossingsmythen zijn niet historisch, zij zoeken een eeuwigheid na de dood. Het gaat bij verlossing om het leven op aarde voor de dood. Dat is ook de betekenis van de opstanding. De christelijke verwachting verwijst de mens naar zijn leven op aarde.

Brief van 16.7.44

Bonhoeffer zegt maar langzaam te vorderen met het uitwerken van de gedachte van de niet-religieuze interpretatie van bijbelse begrippen. Ik krijg wel inzicht in de probleemstelling, maar zie nog niet goed de oplossing, zegt hij. God als werkhypothese is overwonnen. Er is één grote ontwikkeling die leidt naar de autonomie van de wereld. Hier vinden we ook de verwijzing naar Hugo de Groot, die denkt in de richting van een autonome menselijke gemeenschap. Hij werkt het natuurrecht uit als een volkenrecht, dat van kracht is "ëtsi deus non daretur", ook al zou er geen God bestaan. God als werkhypothese is afgeschaft, is overwonnen. Het is een kwestie van intellectuele redelijkheid deze werkhypothese te laten vallen of ze uit te schakelen voor zover dit maar enigszins mogelijk is. Willen we soms terug naar de middeleeuwen, naar heteronomie? O, wist ik toch de weg terug, de verre weg naar kinderland. Maar die weg bestaat niet. Of we zouden moeten afzien van een laatste redelijkheid. En we kunnen niet redelijk zijn, als we niet erkennen dat we in de wereld moeten leven "ëtsi deus non daretur". En dat erkennen wij voor God! God zelf dwingt ons dit te erkennen. De God die ons in de wereld doet leven zonder de werkhypothese God, is de God voor wiens aanschijn wij staan

Brief van 21.7.44 (na de mislukte aanslag)

Hoe zou je bij successen overmoedig of bij mislukkingen wanhopig kunnen worden als je in het aardse leven het lijden van God mee lijdt.

III. Verwerking, de thema's

1. God

Bonhoeffer stelt tegenover elkaar: God als werkhypothese of de lijdende God. Hij ervaart de aanwezigheid van God in de concrete situatie waarin hij zich bevindt. God is 'diesseitig', hier en nu aanwezig. Hij wijst de gedachte van een God achter of boven de ervaren aanwezige af. Een algemeen godsbegrip, zoals God als de grond van het zijn, is hem vreemd. Hier komt een belangrijk verschil met Tillich naar voren. Voor Tillich is God het Zijn zelf. God is geen zijnde naast allerlei andere zijnden. Dus we kunnen ook niet over God spreken als het hoogste zijn, want dan passen we toch

weer een vergelijking toe. Tillich verwerpt een supra-naturalistisch godsbeeld en wil niet weten van een god die van buitenaf ingrijpt. Christus is het nieuwe zijn.

De God die Bonhoeffer ervaart is niet een god van ingreep in het aardse bestaan, geen deus ex machina. Dat is een oude heidense opvatting van goden die afdalen van hun Olympus om onverwachte dingen te doen. Dat betekent, dat wij geen beroep op een ingrijpen van God kunnen doen voor de zaken die aan de mens zijn toevertrouwd. God is niet de opvulling van de gaten in ons kennen of kunnen. We leven in de wereld alsof er geen god bestaat. Dit vertoont wel overeenkomsten met de gedachten van Tillich, maar de filosofische constructie van God als het Zijn zelf wijst hij af. Want dat is toch weer een God achter de God van het hier en nu.

In de radicale theologie van de jaren zestig van de vorige eeuw wordt veelvuldig de term "God-is-dood" gebruikt. De betekenis is verre van eenduidig en de term vertoont weinig overeenkomst met de manier van spreken van Bonhoeffer. Toch hebben theologen uit deze hoek zich bijna allemaal op Bonhoeffer beroepen. Het dichtst bij Bonhoeffer komt nog de gedachte dat "de cultureel bepaalde wijze waarop mensen het heilige ervaren is afgesloten"³³.

De stelling van de katholieke theoloog Piet Schoonenberg komt heel dicht bij Bonhoeffer: Hij is geen God van ingreep, maar van initiatief. Ook Schoonenberg wijst een ingrijpen van bovenaf of van buitenaf volstrekt af, maar in geloof. God realiseert onze vrijheid, zonder ons in het minste de eigen beslissing te ontnemen. "Het is juist Gods transcendentie waardoor Hij niet naast een binnenwereldlijke oorzaak staat, maar immanent is in geheel deze oorzaak en in alle werkelijkheid van deze wereld"³⁴.

2. Religie

Met religie bedoelt Bonhoeffer ook de scheiding in compartimenten, de scheiding tussen een hier en een daar. En religie is ook dat het om mij gaat, om mijn zieleheil en niet om de wereld. Het kenmerk van het religieuze is het metafysische, het gericht zijn op het buitenaardse³⁵. Bij Bonhoeffer is het geloof gericht op de aarde, niet op de hemel.

Barth zag religie als ongeloof. "Religion ist Unglaube; Religion is eine Angelegenheit, man musz geradezu sagen: die Angelegenheit des gottlosen Menschen"³⁶. Het woord van God komt loodrecht van boven. Dat woord is geen antwoord op onze vragen. Barth verwerpt daarmee ook de vraag-antwoord correlatie van Tillich.

Tillich nam het op zich de ontwikkeling van de wereld religieus te interpreteren. Hij was christen-socialist en zocht naar de verbinding tussen cultuur en religie. Hij sprak nooit negatief over religie op zich, maar hij noemt wel de profanisering van de religie. Het wordt erg als de religie geen kritisch principe meer heeft en zich aanpast aan de mode van de tijd. Dat slaat duidelijk op het nationaal-socialisme. Bonhoeffer waar-

---

³³ Harvey Cox, pag. 26

³⁴ P. Schoonenberg, pag. 23v

³⁵ Gerard Dekker: Het zout der aarde, pag.42

³⁶ Karl Barth, KD I/2, pag. 327

deerde de intentie van de christen–socialisten, maar vond ook dat ze in de uitwerking van hun ideeën te veel bleven steken in de liberale wateren.

De gedachten over religie dienen we te plaatsen tegen de achtergrond van de gruwelen van de nationaalsocialisten. Al vanaf 1933 had Bonhoeffer er blijk gegeven, dat de verering van de Führer een valse religie was. Bonhoeffer voorzag dat mensen zich van die waan zouden afkeren. Maar dat zou wel eens kunnen betekenen een grondige afkeer van elke vorm van religie. Dat is zeker niet alleen maar positief. Er zal ook veel waardevols verloren gaan. Wij moeten bedenken dat Christus ons niet roept tot een nieuwe religie, maar tot het leven en tot mondigheid..

3. Ontmythologisering

Het gaat om de ontmythologisering van bijbelse begrippen. Bultmann heeft bevrijdend gewerkt en Bonhoeffer is hem zeer dankbaar. Volgens Bultmann is de mythologische wijze van spreken, zoals we die vinden in het nieuwe testament “voor hedendaagse mensen volstrekt ongeloofwaardig. En wie zo blijft spreken in de verkondiging dwingt zijn toehoorders ten onrechte om in deze mythologieën te geloven. Ten onrechte, want het is zinloos en onmogelijk om het nieuwtestamentische wereldbeeld als voorondersteld te blijven hanteren. Zinloos, want het is geen specifiek christelijk gegeven, maar slechts het wereldbeeld van een voorbije tijd. Onmogelijk, omdat men een wereldbeeld niet zelf ontwerpt, maar het krijgt aangereikt”³⁷.

In deze tijd kunnen mensen zich niet meer een God voorstellen die op een plek in de hemel woont. De hemel uit oude mythologieën bestaat niet meer, evenmin als de hel onder onze voeten. Daarmee hebben ook de verhalen over een hemelvaart of hellevaart van Christus afgedaan. Dat heeft alles te maken met het wereldbeeld. Dat is heel begrijpelijk, maar Bultmann gaat verder en roept meer weerstanden op als hij spreekt over het kruis van Christus. Hij wijst iedere suggestie af als zou God genoegdoening krijgen of voor iets betaald worden door de dood van Christus. “Wat een primitieve mythologie: een mens geworden God die door zijn bloed de zonden van de mensen uitboet”³⁸. Volgens Bultmann betekent in het kruis van Christus geloven het eigen kruis opnemen³⁹. Bultmann noemt zijn benadering de “existentiale analyse”. Dat houdt onder meer in “de onmogelijkheid om in algemene stellingen te spreken over het handelen Gods. Ik kan slechts spreken over wat Hij hier en nu aan mij doet en over wat Hij hier en nu tot mij spreekt”⁴⁰.

Tillich deelt de opvattingen van Bultmann over ontmythologisering. Maar naast mythe spreekt hij ook over legende. Het kerstverhaal bijvoorbeeld is geen mythe, maar een legende, het is een gebeuren dat op een historiserende manier verteld wordt. Het wereldbeeld is ondergeschikt aan het verhaal. Hij betreurt het dat de orthodoxie geen afstand neemt van een verouderd wereldbeeld.

---

³⁷ Zo samengevat door B. M. F. van Iersel: Ontmythologiserende schriftuitleg? In: Geloof bij kenterend getij, pag. 140

³⁸ Rudolf Bultmann: Geloof zonder mythe, pag. 17 (weergave door J. Sperna Weiland)

³⁹ Idem. pag. 62

⁴⁰ Rudolf Bultmann: Jezus Christus en de mythe, pag. 87

Bonhoeffer heeft deze inzichten met vreugde verwelkomd. Maar Bultmann heeft de religie zelf onaangetast gelaten. Daarin is hij niet ver genoeg gegaan. Kritiek op Bultmann is later ook uitgeoefend door bisschop Robinson. Deze stemt in met de ontmythologisering, maar hij vindt dat Bultmann alles verwacht alles van de existentiële filosofie. Ook die is een tijdgebonden visie⁴¹. Dat stemt overeen met de kritiek van Bonhoeffer.

4. Wereld

De wereld is mondig geworden. Niet verbaal, maar metterdaad. Dat impliceert de verantwoordelijkheid van de mens. Het handelen van de mens is niet voorbedacht door een godheid. En de loop van de geschiedenis wordt niet bepaald door een goddelijk plan. De geschiedenis is, zoals Tillich het uitdrukte, “een proces van trends en kansen”⁴². Naar zijn afkomst en ontwikkeling was Bonhoeffer meer een mens van de wereld dan van de kerk. Hij was verknocht aan de cultuur van zijn land en zijn tijd, “een burger op zijn best”. Hij is groot geworden “in de eerbied voor het gegevene en het geworden”. Die wereld stort in 1933 in elkaar. Barbarij zal voortaan het gezicht van Duitsland bepalen⁴³. Het is daarom opvallend dat Bonhoeffer op geen enkel moment de wereld heeft afgeschreven. Hij zocht weliswaar zijn toevlucht tot de kerk, maar de belijdenis is, dat het gaat om de wereld.

Evenals Bonhoeffer was ook Tillich sterk betrokken op de concrete situatie. Tillich werd al in 1933 uit zijn functie als hoogleraar filosofie in Frankfurt gezet. Hij had duidelijk stelling genomen in het Jodenvraagstuk. Wie kiest voor het nationaal-socialisme verraadt niet alleen de Joodse traditie, maar ook het christelijk geloof. Met Bonhoeffer deelde hij de opvatting dat er geen Jodenvraagstuk is, maar een christenvraagstuk. Tillich vertrok naar New-York. In zijn werk speelt het begrip vervreemding een grote rol. Er is de overgave aan de wereld, maar ook de afstand. De gelovige staat eigenlijk altijd aan de grens.

Die grenservaring missen we bij Barth. Bij hem wordt de wereld aan zichzelf overgelaten. In deze typering van Bonhoeffer heeft Barth zichzelf niet herkend. Evenmin kon hij later begrijpen dat Bonhoeffer sprak van openbaringspositivisme. Barth nam de wereld wel degelijk serieus, maar zijn opvatting over openbaring verhinderde hem om even radicaal te kiezen voor de wereld als Tillich en Bonhoeffer.

Men heeft zich voor de theologie van de bevrijding ook geregeld op Bonhoeffer beroepen. Dat berust voor een deel op de strijd tegen de terreur. “Er loopt een ondergrondse verbinding tussen de strijd van Barth en Bonhoeffer tegen het fascisme van het derde rijk en de strijd van zwarte theologie tegen racisme”⁴⁴. Men kan zich op Bonhoeffer ook beroepen als het gaat om het afwijzen van het denken in twee ruimten. Het heilige is alleen te vinden in het profane, het bovennatuurlijke ontdekt men in het natuurlijke..

---

⁴¹ Eerlijk voor God, pag. 41

⁴² H.J. Zeldenrust, pag. 74

⁴³ Frits de Lange: Een burger op zijn best, pag. 52

⁴⁴ Theo Witvliet, pag. 19

5. Jezus

Bij alle verschuivingen die zich voordoen en bij alle pogingen om de bijbelse verhalen niet-religieus te interpreteren blijft de belijdenis van Jezus Christus als Heer bij Bonhoeffer onaangetaast. Dat Christus Heer zal zijn van een mondig geworden wereld is het oriëntatiepunt.

Op 1 februari 1933, de dag na de machtsovername door Hitler, hield Bonhoeffer een radiotoespraak over het Führerbeginsel. Hij waarschuwde voor de verleiding die van de heersende ideologie uitging. “Leider en ambt die zichzelf tot God maken, spotten met God”⁴⁵. Deze zin werd niet meer uitgezonden. De censuur had ingegrepen. Voor Bonhoeffer was de tegenstelling duidelijk. Het ging om de valse machten van verleiding of de navolging van Jezus. “Het conflict tussen Caesar en Christus zat erachter; dat beheerste en behekte de geesten in Duitsland, ook in de Duitse kerken. Bonhoeffer was verbijsterd dat de massa viel voor de nazi-ideologie en de Führer aanbad als de nieuwe verlosser”⁴⁶. ...

Het uitgangspunt bij Bonhoeffer is steeds radicaal christologisch. Met nadruk stelde hij dat de taal van Jezus a-religieus was, totaal nieuw. De Bergrede is voor hem geen nieuwe wet, maar een uitdaging tot navolging. Het verlangen om in deze tijd bevrijdend en verlossend te spreken, zoals de taal van Jezus was, dat bezielde Bonhoeffer.

Opvallend is de nadruk die Bonhoeffer al in 1933 legt op de menselijke kant van Jezus. “Zijn vlees is ons vlees. Maar in hoeverre onderscheidt hij zich dan van ons? Helemaal niet. Hij was niet de volmaakte goede. Hij kende voortdurende strijd”⁴⁷. Jezus deelt in Gods lijden aan de wereld. In de brieven ligt de nadruk op het lijden van Christus. Belangrijk is het gebeuren in Gethsémané als ervaring van de weg van het lijden. God is niet de oorzaak van het lijden, maar God neemt het lijden niet weg. Ook voor Jezus is er geen deus ex machina. Jezus heeft zijn lijden niet kunnen ervaren als een offer aan de Vader. Hij gaat zijn weg in volstreekte vrijheid. Het door de mens vrijwillig aanvaarden van het lijden is delen in het lijden van Christus en zo delen in het lijden van God aan de wereld.

6. De Kerk

Bonhoeffer had grote verwachtingen van de kerk. Hij koos heel duidelijk voor de koers van de Belijdende Kerk. In preken gaf hij er blijk van de actualiteit niet te schuwen. Op de oecumenische conferentie in Fanö sprak hij over een kerk die haar jonge mensen de wapens uit handen neemt en de oorlog verbiedt. Met felheid keerde hij zich tegen hakenkruisvlaggen in de kerken. Als geen ander verzette hij zich tegen de uitsluiting van de Joden in de kerk. Je kunt geen gregoriaans zingen als je niet ook voor de Joden bidt⁴⁸. Het is een politieke stellingname en er spreekt de verwachting uit, dat de kerk in staat zal zijn het woord van God zo uit te spreken dat de wereld er door verandert.

---

⁴⁵ Eberhard Bethge: Bonhoeffer, pag. 280

⁴⁶ J. Wiersma, pag. 204v

⁴⁷ Wie is en wie was Jezus Christus, pag. 125

⁴⁸ Voorbeelden bij Bethge: Bonhoeffer, pag. 396vv

De kerk valt tegen. De Duitse Christenen knielen voor de Führer, wat betekent dat ze bezwijken voor de verleiding van een valse religie. Maar ook de Belijdende Kerk is niet echt een verzetskerk. Ze is vooral bedacht op zelfbehoud, op het bewaren van het eigen erfgoed. Voor Bonhoeffer houdt dat in dat ze niet voorbereid is op een nieuwe tijd. Bonhoeffer verwacht wel duidelijkheid van de kerk, maar ze beschikt niet over “een christelijke oplossing van alle wereldlijke problemen”. Hij voegt daaraan toe: “Jezus houdt zich zo goed als nooit bezig met het oplossen van wereldlijke problemen”. Jezus wordt wel uitgedaagd, maar altijd ontwijkt hij dan een rechtstreeks antwoord. “Zijn woord is geen antwoord op menselijke vragen en problemen, maar het goddelijke antwoord op de goddelijke vraag aan de mens”⁴⁹. Maar wie zegt eigenlijk dat alle wereldlijke problemen kunnen en moeten worden opgelost? “Misschien zijn de problemen van de mensen ook zo verkeerd gesteld, dat zij eenvoudigweg niet op te lossen zijn”⁵⁰.

In de brieven is de teleurstelling over de kerk het duidelijkst. Het accent ligt op de mondigheid van de christen. Elke christen moet mondig zijn. Het gaat niet om christelijke meningen, maar om de keuze voor of tegen Christus. De kerk is niets anders dan dat deel van de mensheid waarin Christus daadwerkelijk gestalte heeft aangenomen. De kerk als het lichaam van Christus valt niet samen met het instituut kerk. Christus heeft gestalte gekregen in allen die oprecht menselijkheid en gerechtigheid nastreven⁵¹.

Vaak heeft men zich op Bonhoeffer beroepen als het gaat om kerk voor de anderen. Bonhoeffer gaf stem aan de Joden. De kerk is er voor wie hun stem niet kunnen verheffen, de armen, de rechteloos gemaakten, de vluchtelingen. De wereld is belangrijker dan de kerk. Er is dus in principe geen antithese tussen kerk en wereld, er is geen christelijke werkelijkheid naast de werkelijkheid van deze wereld. Er is slechts één werkelijkheid, dat is die waarover Christus heerschappij voert⁵².

IV. Schema voor een studie

1. Een nieuwe generatie

De doopbrief⁵³, in mei 1944 geschreven voor zijn petekind Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge, behoort tot meest ontroerende documenten die Bonhoeffer heeft nagelaten. Hij geeft daarin de veranderingen in levensgevoel weer die zich in hem voltrokken hebben. We zijn opgegroeid met de ervaring, dat de mens zijn leven zelf kan en moet ontwerpen en uitbouwen. We hebben gemeend dat het mogelijk is iedere daad zeker te stellen. We dachten dat we slaagden in het leven door redelijk te zijn. Maar de vanzelfsprekendheden en zekerheden van het burgerlijke bestaan zijn voor altijd weggevallen. Een nieuwe generatie zal opgroeien in een wereld die beheerst werd door machten waartegen met redelijkheid niets te beginnen valt. Onze generatie zal

---

⁴⁹ Aanzetten voor een ethiek, pag. 254v

⁵⁰ G. Dekker, De kerk lost niets op, pag. 107

⁵¹ Idem, pag. 65, 70

⁵² Vlg. Dekker, pag. 115.

⁵³ Verzet en Overgave, pag. 246vv.

niet tot taak hebben nog eens grote dingen te zoeken, maar onze ziel te redden uit de chaos.

Bonhoeffer voelde zich verbonden met al die mensen in Duitsland en in de wereld die er niet in waren geslaagd het kwaad te stoppen. Hij had geprobeerd met anderen een spaak in het wiel van de kwaadaardige machinerie te steken. Het was niet gelukt. Wat ons rest is bidden en onder de mensen het goede doen. Zo schreef hij het op, maar het hield ook in dat hij na de oorlog verantwoording wilde afleggen van zijn keuzen en van de ontwikkeling in zijn denken.

Dat laatste blijkt uit de nagelaten aantekeningen, die ontstaan zijn in juli en augustus 1944 en waarin een schema voor een studie is opgenomen. Voorop staat daarbij het mondig worden van de mens. Daarmee maakt Bonhoeffer zich niet los van Christus. Want werkelijkheid is het kenmerk van het optreden van Jezus. Jezus gaat ons voor in deze wereld. Het zal zijn een leven met God en zonder God. Het “met” is het teken van de volstrekte overgave. Het “zonder” is het leven zonder het idee van een goddelijk ingrijpen in het bestaan. Wat betekent het als het christendom nu eens helemaal geen religie zou zijn?

2. Een boek in drie hoofdstukken

Bonhoeffer wilde een eenvoudig, toegankelijk boek schrijven, niet te dik, hoogstens 100 pagina's, met daarin drie hoofdstukken gewijd aan de kernvragen

1. Een situatieschets van het christendom

Dit hoofdstuk gaat over het mondig worden van de mens. De mens wordt weer teruggeworpen op zichzelf. De mondig geworden mens heeft geen religie. God als werkhypothese bij ons falen is overbodig geworden. Wat is er met de kerk aan de hand? Bonhoeffer uit zijn kritiek. Men komt op voor de zaak van de kerk, maar er is weinig persoonlijk Christusgeloof. Daardoor is er ook weinig invloed op de brede massa. Kerk-zijn is een zaak geworden van de kleine en gegoede burgerij. Daardoor is de kerk belast met traditionele gedachten. Het kardinale punt is: een kerk in staat van zelfverdediging, geen durf om zich in te zetten voor anderen. In dit hoofdstuk wilde Bonhoeffer ook aandacht besteden aan de moraal van het volk, toegelicht aan de seksuele moraal. Daarover ontbreken helaas verdere notities. .

2. Wat is eigenlijk christelijk geloof?

Het zal gaan over aardsheid en God. Wie is God? Bonhoeffer wijst een algemeen geloof in Gods almacht af. Dat is geen godservaring. Wat geloven we werkelijk? We kunnen ons, als we eerlijk zijn tegenover onszelf, niet meer met de kerk identificeren. Oude confessionele tegenstellingen zijn niet meer relevant. Jezus bestaat alleen voor de ander. Onze verhouding tot God is een nieuw leven gericht op de ander. God is nabij als de naaste. Van hieruit zou je alle bijbelse en kerkelijke begrippen moeten herinterpreteren.

3. Consequenties

De kerk is pas kerk als ze er is voor anderen. Dat betekent dat haar eerste opdracht is meewerken aan de wereldlijke taken. En dat niet heersend maar dienend. De kerk van de toekomst zal bescheiden zijn. Het gaat om een voorbeeldfunctie midden in de wereld. Daar hoort ook bij een stellingname tegen overmoed en machtsaanbidding.

“Dit is allemaal erg ongenueanceerd en summier. Maar ik vind het belangrijk eens te proberen bepaalde dingen waar we anders maar liever omheen lopen, eenvoudig en duidelijk te formuleren. Of het lukt is een andere vraag, vooral nu ik de steun mis van het gesprek. Ik hoop hiermee de toekomst van de kerk te kunnen dienen”⁵⁴.

3. En verder

Het schema prikkelt de nieuwsgierigheid. Hoe had het verder moeten gaan? Wat Bonhoeffer optekende is een programma voor een heel leven. Veel van wat hij kritisch aanduidt geldt ruim zeventig jaar later in versterkte mate. Het vraagt ook om terughoudendheid. Het is geen wonder dat Bethge een aantal jaren gewacht heeft met het uitgeven van de brieven⁵⁵. De teksten waren onaf, meer bedoeld voor gesprek dan voor publicatie. Maar ze vormen ook een uitdaging om al spoorzoekend verder te gaan. Bonhoeffer zelf zou, was hij blijven leven, grote behoefte gehad hebben om verantwoording af te leggen. Hij was wegeen gegaan, die voor hem niet voor de hand lagen.

Bonhoeffer was verknocht aan zijn familie, zijn leven was ingebed in een duidelijke cultuur en er was een familie die gestempeld was door een duidelijke religiositeit. Geloven in de nabijheid en liefde van God was vanzelfsprekend. Dat is ook het blijvende en met dat geloof heeft Bonhoeffer nooit gebroken. Het gedicht “Von guten Mächten”, ontstaan bij de jaarwisseling 1944/1945, legt daarvan getuigenis af: “Gott ist mit uns am Abend und am Morgen und ganz gewisz an jeden neuen Tag”⁵⁶. Evenzeer is duidelijk dat Bonhoeffer elke gedachte van een God van buiten deze werkelijkheid die ingrijpt in het aardse bestaan, afwijst. God vult niet de gaten op en we kunnen dus voor wat wij moeten doen geen beroep op God doen. Dat raakt de ideeën over de macht van God, maar ook over het doen van de wil van God. Bij hen die recht willen doen aan Bonhoeffer heeft dit altijd veel vragen opgeroepen. Eén ding zal duidelijk zijn uit het voorgaande: Bonhoeffer heeft de vragen over God niet willen oplossen met een filosofische constructie. Niet met een zijnsfilosofie, maar ook niet met het existentialisme. Dat verwijdt hem zowel van Tillich als van Bultmann. Maar uit het schema blijkt, dat hij het ook niet verwachtte van de orthodoxie. Het pietisme bleef hem ook vreemd, evenals het evangelicalisme, zoals hij dat in Amerika had ervaren.

Bonhoeffer zou graag het gesprek zijn aangegaan met de drie grote theologen van zijn tijd. Dat geldt vooral van Karl Barth. Ze deelden de opvatting dat de tijd van de religie voorbij was. Maar er is een groot verschil. Bij Bonhoeffer horen we dat de mens eenvoudig niet meer religieus kan zijn. De voorstellingen, en ook de godsbeelden van de religie, zijn in strijd met de intellectuele redelijkheid. Barth ziet de “Aufhebung der Religion” als gevolg van Gods openbaring⁵⁷. De opvatting dat religie ongehoof is, is Bonhoeffer vreemd. Hij verwerpt de valse religie, zoals die in de nazi-ideologie naar voren kwam. Maar de opvatting van Barth noemde hij openbaringspo-

---

⁵⁴ Volledige tekst van het schema in :Verzet en Overgave, pag.314 – 317

⁵⁵ Eberhard Bethge: Bekennen und Widerstehen, pag. 237

⁵⁶ Widerstand und Ergebung, pag. 436

⁵⁷ Zie bv. KD I, 2, 304vv

sitivisme. Hij wees de gedachte van een bovennatuurlijk ingrijpen van God af. God heft de menselijke religie niet op. Als dat gebeurt, zal de mens het zelf doen.

Hoe blij Bonhoeffer ook was met de het ontmythologiseringsprogramma van Bultmann, hij meende toch dat Bultmann niet ver genoeg ging. Alle religieuze begrippen zijn problematisch. En dan betreft hij dat vooral op God en geloof. De opvatting van Bultmann raakt wel degelijk het godsbegrip. Hij hanteert "de stelling, dat voor de moderne mensen de gedachte aan een God boven of aan gene zijde van de wereld, of niet meer te denken is of verworden is tot een religiositeit die de wereld wil ontvluchten"⁵⁸. Wellicht had Bonhoeffer met deze woorden kunnen instemmen. Maar veel moeite zou hij hebben gehad met de gedachte dat de moderne mens het onvoorwaardelijke ontmoet in het voorwaardelijke, het hemelse in het aardse, en het transcendentie in het aanwezige kan vinden. Zou hij daarin niet toch weer teveel de God van ingreep hebben gezien?. Of misschien wel een vlucht uit het aardse. Maar met zijn kritiek wilde hij ook de volledige inhoud van het evangelie bewaren.

God is het zijn zelf, aldus Paul Tillich. Hij heeft dat uitgewerkt in de gedachte dat Jezus als de Christus de drager is van het nieuwe zijn. Het nieuwe zijn openbaart zich in de woorden van Jezus, in zijn handelen en in zijn lijden. Daarbij wijst hij de klassieke offergedachte, alsof Jezus met zijn leven voor iets moest betalen, af⁵⁹. De overtuiging dat het gaat om deze wereld deelt Bonhoeffer met Tillich. Bij Bonhoeffer gaat het er om; dat Jezus Heer is of wordt van deze wereld, ook van een wereld zonder religie. De gedachte van het nieuwe zijn in Christus zou daarbij kunnen aansluiten. Maar het godsbegrip van Tillich, God als het zijn zelf, zou Bonhoeffer toch als vervreemdend hebben ervaren. Daar zit te veel zijnsfilosofie in.

Bonhoeffer was uit op dialoog. Had hij de oorlog overleefd, dan zou hij ongetwijfeld de discussie zijn aangegaan met deze drie grote theologen. Hij respecteerde ze zeer, maar hij zou na de oorlog niet meer de leerling zijn geweest, maar een volwaardig bondgenoot en soms een tegenstander. Hun wegen waren zeer verschillend. Karl Barth weigerde de eed van trouw aan de Führer af te leggen. Het betekende zijn ontslag als hoogleraar in Bonn. In 1935 vertrok hij naar Bazel, waar hij ongestoord zijn werk kon voortzetten. Bultmann was al vanaf 1921 hoogleraar in Marburg. Hij was een fel tegenstander van het nationaalsocialisme en gaf openlijk zijn mening. Toch overleefde hij betrekkelijk rustig de tijd van terreur. Hij kon zijn werk voortzetten. Tillich werd al in 1933 ontslagen. Als christen-socialist werd hij beschouwd als een gevaar voor de nieuwe orde. Hij vertrok en in Amerika heeft hij zijn systematische theologie kunnen uitwerken. Het zijn drie groten, die hun visie als één geheel, als een sluitend systeem hebben kunnen ontwikkelen en presenteren. Natuurlijk waren ze kinderen van hun tijd en draagt hun werk de sporen van de ingrijpende gebeurtenissen. Maar we kunnen ook zeggen, dat ze gewerkt hebben aan een bouwwerk los van de tijd, aan een theologie die de tand van de tijd moest doorstaan. Zij hebben in de nazitijd alle drie een plek gevonden om van een zekere afstand hun werk voort te zetten. Hun leven voltrok zich in de luwte.

---

⁵⁸ Bultmann: Jezus Christus en de mythe, pag. 126

⁵⁹ Systematische Theologie, Band II, pag. 132v

Van oktober 1933 tot begin 1935 was Bonhoeffer predikant in Londen, een rustige plek voor een Duitse dominee in die tijd. Maar de politiek in zijn vaderland hield hem onophoudelijk bezig. Hij probeerde bondgenoten te winnen voor de strijd. Hij keerde terug naar Duitsland, voornamelijk om mee te helpen het kerkelijk verzet op te bouwen. Het boek *Navolging* legt getuigenis af van de weg die hij meende te moeten gaan. Zijn leven liep gevaar en daarom vertrok hij in 1939 naar Amerika. Hij had zich in eigen kring duidelijk uitgesproken voor dienstweigering. De oproep kon ieder ogenblik komen. Deze reis was een uitgelezen kans om onder de problemen uit te komen. Bonhoeffer kon het niet. Hij kon niet op een veilige plek theologie bedrijven, maar hij voelde zich geroepen om de nood en de schuld van zijn volk mee te dragen. Theologie bedrijven was voor hem niet het ontwerpen van een mooi en sluitend systeem, maar het afleggen van verantwoording over de weg die men gaat.

Bonhoeffer ging zijn eigen weg. Hij kijkt met positieve gevoelens vooruit. Een tijd zonder religie betekent voor hem een tijd van mondigheid. De ethiek, waaraan hij de laatste jaren werkte legt hier getuigenis van af. Het is een oproep tot verantwoordelijk en mondig leven, een oproep ook tot het maken van keuzen met het oog op de toekomst van de wereld. Leven in het voorlaatste betekent dat de handen soms vuil gemaakt moeten worden.

Bonhoeffer was overtuigd pacifist. Hij was voorstander van dienstweigering. Toch ging hij werken in de Abwehr en verrichtte hij handelingen die hij zelf zag als leugen en bedrog. We hebben geleerd te veinzen, zei hij. Hij nam deel aan de plannen voor een gewelddadige aanslag op Hitler. Hij zag wat hij deed als een delen in de schuld van zijn volk. Nooit heeft zijn daden gepresenteerd als het goede. Er zijn situaties dat het goede niet gedaan kan worden en er toch gehandeld moet worden. Men kan stellen dat pacifisme en gewelddadig verzet niet te verenigen zijn. Dat zij zo. In werkelijkheid was Bonhoeffer pacifist en verzetsstrijder tegelijk⁶⁰. Als overtuigd tegenstander van alle geweld kon hij in de concrete situatie niet anders dan deelgenoot in de gewelddadige strijd worden. Het was ook zijn mondigheid. Voor de eigen daden kon hij niet een beroep op God doen. Er is geen religie die alles in één groot verband plaatst. Het raakt wel aan de navolging. Jezus ging niet de weg van de religie. Hij deelde eenvoudig in het lijden en de schuld van zijn volk.

---

⁶⁰ Rainer Mayer, pag. 18 .

Literatuur:

Dietrich Bonhoeffer:

Akt und Sein. Transcendentalphilosophie und Ontologie in der systematische Theologie, Habilitationsschrift 1930 (in Auswahl 1. Anfänge, 1927 – 1933, pag. 52 – 83)

Gesammelte Schriften 4. Auslegungen/Predigten

Wie is en was Jezus Christus, Roermond 1967

Navolging, Amsterdam 1964

Aanzetten voor een ethiek, Zoetermeer 2013

Widerstand und Ergebung. Neuauflage, München 1970

Verzet en Overgave. Nieuwe Editie, Baarn 1972

Bruidsbrieven uit de cel 1943–1945, Leiden 1995

Geciteerd uit:

Robert Adolfs: Het graf van God. Heeft de kerk nog toekomst?, Utrecht 1966

Karl Barth: Kirchliche Dogmatik I, 2, vierde druk, Zürich 1948

Eberhard Bethge: Dietrich Bonhoeffer. Theoloog – Christen – Tijdgenoot, Utrecht/Baarn 1968

Idem: Bekennen und Widerstehen, München 1984

Harvey Cox: Laat de beslissing niet aan de slang, Utrecht 1968

Rudolf Bultmann: Jezus Christus en de mythe, Amsterdam 1967

Idem: Geloof zonder mythe?, Roermond 1969

Gerard Dekker: Het zout der aarde. Bonhoeffers visie op de kerk, Baarn z.j.

Idem: De kerk lost niets op, Baarn 2006

Geloof bij kenterend getij. Peilingen in een seculariserend christendom, Bundel voor Prof. Dr. W. H. van de Pol, Roermond/Maaseik, z.j.

Dr. F.J. Heggen: Consequent christendom. In het voetspoor van Dietrich Bonhoeffer, Haarlem 1971

Frits de Lange: Een burger op zijn best, Baarn 1986

T. G. van der Linden: Dietrich Bonhoeffer, Kampen 2005

Rainer Mayer: Friede durch Gewalt?, Stuttgart 1973

W. H. van de Pol: Het einde van het conventionele christendom, Roermond/Maaseik 1966

John A T. Robinson: Eerlijk voor God, Amsterdam 1963

G. Th. Rothuizen: Aristocratisch Christendom. Over Dietrich Bonhoeffer, Kampen 1969

P.J. A. M. Schoonenberg: Hij is een God van mensen, 's-Hertogenbosch 1969

J. Sperna Weiland: Oriëntatie. Nieuwe wegen in de theologie, Wageningen 1966

Idem: Het einde van de religie. Verder op het spoor van Bonhoeffer, Baarn 1970

Paul Tillich: Systematische Theologie, Band II, Stuttgart 1958

J. Wiersma: Een wiel dat draait, Vught 2007

Renate Wind: Christen en dwarsligger. De levensgeschiedenis van Dietrich Bonhoeffer, Kampen 1995

Theo Witvliet: De weg van de zwarte Messias, Baarn 1984

H. J. Zeldenrust: Ervaring en keuze. Wat christelijk geloof eigenlijk is – Een theologische verkenning op het spoor van Dietrich Bonhoeffer, Kampen 1976